

ИСЛОМИЙ МОЛИЯ ХИЗМАТЛАРИНИ МОҲИЯТИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ЙУЛЛАРИ

Исаков Жанабай Якыпбаевич

ТДИУ профессори, и.ф.д. e-mail: 6533583@yandex.ru

Маткабулова Дилором Халилullaевна

ТДИУ PhD e-mail: d.matkabulova1987@gmail.com

ARTICLE INFORMATION

Volume: 1

Issue: 2

DOI: https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss2/a2

ABSTRACT

Ушбу мақолада мамлакатимизда ислом молияси инструментларидан фойдаланиш йўллари, ислом молияси тизимининг моҳияти, ривожланиш тарихи ҳамда республикаимизда ислом молия инструментларидан фойдаланишни ривожлантириш, шунингдек, унинг афзалликлари таҳлили ва ривожлантириш истиқболларини такомиллаштириш ҳақида сўз боради. Шунингдек мақолада Ўзбекистонда ислом молияси инструментларидан фойдаланишни ривожлантиришдаги мавжуд муаммолар ҳамда уларни бартараф этиш бўйича муаллиф тавсиявий ёндашувлари ва таклифлари келтирилган.

KEYWORDS

ислом молияси, молия инструментлари, мушорака, сукук, мудораба, молиялаштириш, ислом банклари, нобанк кредит ташкилотлари, микромолиялаштириш

Кириш

Сўнгги йилларда Ислом молия тизими тушунчаси кўплаб мамлакатлар молиячиларининг сўз бойлигидан мустаҳкам ўрин олди. Дарҳақиқат, турли мамлакатларда, ҳаттоки аксарият аҳолиси ислом динига мансуб бўлмаган давлатларда ҳам, жумладан АҚШ ва Буюк Британияда, ушбу молиявий институт анъанавий банк хизматларига муқобил молиялаш тизими сифатида барқарор ривожланмоқда. Шунинг учун ислом банкчилигини ўрганиш глобал иқтисодиётда долзарб мавзу ҳисобланади. Анъанавий банк тизимига муқобил молиялаш шакллари мавжудлигини билиш қизиқarli ва фойдалидир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 декабрда Олий Мажлис палаталарига йўллаган Мурожаатномасида “Мамлакатимизда Ислом молиявий хизматларини жорий этиш бўйича ҳуқуқий базани яратиш вақт-соати этиб келди. Бу борада Ислом тараққиёт банки ва бошқа халқаро молия ташкилотлари экспертлари жалб этилади” [1], деб таъкидлаб ўтди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 20 апрелдаги “Нобанк кредит ташкилотлари ва микромолиялаштириш фаолияти тўғрисида” ги ЎРҚ – 765 сонли Қонунининг қабул қилиниши мамлакатимизда ислом молия инструментларидан фойдаланиш тизимини ривожлантиришдаги муҳим қадамлардан бири бўлди. Миллий иқтисодиётимизда ислом молия инструментларидан ва ислом молия институтлари хизмат турларини ўрганишдан кўзланган мақсад замонавий шароитларда молия сектори муаммоларини ҳал қилишда муқобил молиялаштириш йўллари ривожлантириш бугунги кунда долзарб масалалардан ҳисобланади.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили

Бугунги кунда ислом молия инструментларидан фойдаланиш талабининг ўсиши ва баъзи мусулмон мамлакатлари томонидан муҳим молиявий ресурсларни тўплаш натижасида дунёда кенг тарқалмоқда. Шубҳасиз, бу борада дунё олимлари томонидан ислом молия инструментларидан фойдаланиш йўллари бўйича кўплаб илмий ишлар қилинган, китоблар ёзилган ва таърифлар берилган. Хусусан, иқтисодчи олим Б.Жўраевнинг фикрича: “Анъанавий банкдан фарқи равишда исломий банк тизими, аввало, диний омилларга, кейин фойда омилига таянган бўлади. Исломий банк

хизматлар тақдим этиб ўз вазифаларини бажарар экан, ўз фаолияти натижасида фойда олишни кутади, олинган фойдани ўзининг ахлоқий ва ижтимоий мажбуриятларини бажариш учун йўналтиради. Мана шу мажбуриятларнинг ҳаётга татбиқ этилиши исломий банкнинг сиёсатида боғлиқ бўлади” [2] деб таърифлайди.

Мусаев ва Магомедова [3] эса глобализация шароитида Ислом молиявий институтларининг ривожланиш тенденцияларини характер хусусиятини ўрганган. Иқтисодчи олим Зарипов ўзларининг илмий мақолаларида бугунги кунда жаҳонда, ислом молияси барқарор даражада ривожланаётгани ва юқори ўсиш суръатларини кўрсатаётганини, ислом молиясида анъанавий молиядаги «пул баҳоси» тушунчасига ўрнига «капитал самарадорлиги» [4] деб аталувчи янги атама жорий этилганлиги ҳақида сўз юритган. Шунингдек, Rafik Yunus al-Misri “Ислом молияси ислом иқтисодий таълимотида келиб чиқадиган ўзига хос хусусиятларга эга. Асосий исломий молия хусусиятлари куйидагиларни ўз ичига олади: активларга асосланган, молиялаштириладиган фаолиятга чекловлар ва капитал ҳамда тадбиркорликнинг узлуксизлиги ишлаб чиқариш омиллари сифатида” [5] талкин этади. Амалга оширилган ушбу илмий ишларда ислом молиясининг назарий асослари ҳамда ислом молия инструментларидан фойдаланиш йўллари тўлиқ ёритиб берилмаган. Умуман олганда бугунги кунда ислом молияси жаҳон ҳамжамияти учун бирмунча, миллий иқтисодиётимиз учун деярли янги бўлганлиги учун келгусида кўплаб изланишларни талаб этилади.

Тадқиқот метадологияси

Тадқиқотда илмий абстракциялаш, грухлаш, қиёслаш, ретроспектив ва истиқболли, эмпирик таҳлил ва бошқа услублардан фойдаланилди. Мақолада илмий абстракциялаш усули ёрдамида ислом молияси инструментларидан фойдаланиш йўллари назарий ташкилий ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришнинг илмий ва амалий аҳамияти келтириб ўтилди. Шунингдек, қиёсий таққослаш усулида жаҳон амалиётида ва тараққий этган мамлакатларда ислом молия инструментларидан фойдаланиш усуллари ташкилий-ҳуқуқий асосларини мамлакатимиздаги мавжуд асослар билан таққослаб тегишли хулосалар шакллантирилди.

Таҳлил ва натижалар

1-жадвал

Ислом молияси инструментлари турлари¹

Инструмент номи	Молиялаштиришнинг моҳияти ва мазмуни
Муробаҳа	бу томонлар ўртасида олди-сотди шартномаси устама ҳақ эвазига бўлишини англатади. Муробаҳа Ислом банклари томонидан амалга ошириладиган активларни молиялаштиришнинг энг кенг тарқалган усули ҳисобланади
Музораба	бу инвестор («Роббул мол») ва тадбиркор («Музориб») ўртасидаги фойдани тақсимлаш шартномаси. Музораба шартномасида инвестор фойдани келишилган нисбатда ёки фоизда тадбиркор билан тақсимлашга розилик беради.
Мушорака	бу шерикчиликнинг бир шакли. Буни одатдаги капитал бозоридаги акцияларни сотиб олишга ўхшатиш мумкин, аммо қилинган инвестициялар шариат тамойилларига мос келадиган акциялар ва молиявий қимматли қоғозлар ёки бошқа активлар билан чекланиши керак
Ижара	ўз номи билан, ижара ёки лизинг шартномасидир. Ижарага берилган мулк ҳуқуқи буюртмачига ўтказиш имконияти кўзда тутилган бўлса, ижара шартномаси «Ижара мунтаҳна би тамлик» (мулкдорлик билан яқунланувчи ижара) деб юритилади
Такофул	арабчада «кафала» сўзидан келиб чиққан бўлиб, кафолат бериш маъносини беради. Аниқроқ айтганда, бу «такафала» феълидан келиб чиқиб, ўзаро кафолат бериш ва бир-бирини ҳимоя қилиш маъносига эга. Шунинг учун, сўзма-сўз таржима қилинганда, бу ўзаро ёрдамни англатади
Салам	хомашё нархини дарҳол тўлаш, хомашёни эса келишилган кечиктирилган муддатда етказиб бериш учун сотиб олишни англатади. Салам шартномасида нарх тўлиқ ва олдиндан тўланади. Ушбу турдаги шартномалар хомашё нархи ўзгариши мумкин бўлган жойларда қўлланилиши мумкин
Истисна	бу сотиладиган объектни қуриш, ишлаб чиқариш ёки тиклаш учун белгиланган нарх бўйича, белгиланган муддат давомида, томонлар ўртасида белгиланган хусусиятларга эга объектни молиялаштириш шартномаси
Сукук	мулкчилик манфаатларини ифодаловчи тенг номиналдаги инвестиция сертификати. Сукукни сармоядорларга фойда келтирадиган ва анъанавий активлар билан таъминланган қимматли қоғозга ўхшаш Ислом молиялаштириш инструменти деб тасаввур қилса бўлади

Жаҳонда ислом молия тизими фойда ва зарарни бўлишиш ҳамда реал активларга асосланган молиялаштиришни назарда tutади. Замонавий банк тизимидан фарқли равишда, унда фойда шерикчиликка асосланади. Яъни, банк мижоз талаби ҳамда молия маҳсулотлари турига қараб асбоб-ускуна, товар, хом-ашёлар олиб бериши ёки уларни ижарага бериши мумкин.

Ислом молияси – шариат тамойилларига зид бўлмаган молиявий бизнесни акс эттирувчи атама. Анъанавий молия, хусусан, одатдаги банк бизнеси, маблағларни жалб этиш ва аҳоли ҳамда тадбиркорларни молиялаштиришга таянади. Шунинг учун банклар билан мижозлар ўртасидаги муносабатлар ҳар доим қарздор-кредитор муносабатларидир. Анъанавий банк ишнинг асосий жиҳати шариат томонидан тақиқланган фоизлардан иборат. Анъанавий банк ишнинг энг муҳим жиҳати шундаки, пул пулни яратади ёки пул фоиз мукофот пулига эга. Ушбу амалиёт судхўрлик (арабча «рибо») Ислом молияси тамойилларига зид ҳисобланади. Пул ҳеч қачон товар сифатида қабул қилинмайди. Бунинг ўрнига Ислом қонунчилиги доимий равишда пулни алмашинув воситаси, қиймат ўлчови ва ҳисоб-китоб бирлиги сифатида кўради. Пул ўз-ўзидан пул ярата олмаслиги сабабли, фоизга муқобил равишда пул ва фойда ўртасида боғлиқлик ўрнатилиши керак. Айнан шунинг учун, Ислом банклари биринчи навбатда савдо, лизинг ва пуллик операциялар ҳамда инвестиция фаолияти билан шугулланади. Ислом банклари фоиз олиш мақсадида депозит олиш ва қарз беришлари мумкин эмас. Ислом банклари ва уларнинг мижозлари ўртасидаги муносабатларнинг моҳияти турли хил молиявий инструментлар ёки шартномаларга кўра фарқ қилади. Куйидаги 1-жадвалда жаҳонда кенг тарқалган ислом молияси инструментлари ҳақида батафсил тўхталиб ўтамыз.

Юқоридаги жадвал асосида камайиб боровчи мушорака битими асосида уй-жой сотиб олиш ҳақида батафсил тўхталиб ўтамыз. Камайиб боровчи мушорака шартномаси куйидаги битимлар амалга оширилишини кўзда тутати:

1. Кўчмас мулкка нисбатан шерикчилик асосида эгаллик қилишни ташкиллаштириш (Ширкат ул-милк);

2. Сармоядор улушини мижозга ижарага берилиши;

3. Мижознинг сармоядор қисмларга бўлинган улушларини сотиб олиш юзасидан ваъда бериши;

4. Сармоядор улушининг мижоз томонидан маълум муддат ичида сотиб олиниши.

Мана энди ушбу босқичларни батафсил кўриб чиқамиз:

Юқоридаги қайд этилган биринчи босқич шерикчилик асосида мулкка эгаллик қилиш, яъни ширкат ул-милкни ташкиллаштиришдир. Ширкат ул-милк турли йўللار билан, жумладан томонлар биргаликда мулк сотиб олишлари билан юзага келиши мумкин. Буни барча мазҳаб вакиллари жоиз дейишган. Шерикчилик асосида мулкка эгаллик қилишга ҳеч қандай монелик йўқ. Иккинчи босқичда сармоядор сотиб олинган уй-жойдаги улушини ўзининг мижозига ижарага беради ва эвазига ижара ҳақи олади. Бу ҳам очик-ойдин жоиз амалдир, чунки киши ўзининг мулкдаги улушини шеригига ижарага бериши борасида ислом қоидаларида келтирилмаган.

Учинчи босқичда мижоз сармоядорнинг бўлинмас улушини бир неча қисмларга бўлиб сотиб олади ва бу савдо жоиз саналади. Бўлинмас улуш ерга тегишли бўлса ҳам, бинога тааллуқли бўлса ҳам, бу иккисини сотиш барча қоидаларга кўра жоиз саналади.

Бундан равшан бўладики, алоҳида ва мустақил равишда қилинган ваъда битимни шартли қилиб қўймайди. Шунинг учун ҳам, бундай шартнома қонуний кучга эга бўлади. Юқоридаги таҳлиллар асосида уй-жой сотиб олишни молиялаштириш учун камайиб боровчи Мушорака шартномасини куйидаги тартибда амалга оширсан бўлади:

а) Шерикчилик асосида мулкни сотиб олиш, уни ижарага бериш ва сармоядор улушини қисмларга бўлиб сотиш бўйича муносабатларни битта шартнома ҳужжатида жамлаш мумкин эмас. Шерикчилик асосида сотиб олиш ва ижара шартномаларини бир ҳужжатга жамласа бўлади. Бу ҳужжатда сармоядор мулкни биргаликда сотиб олганларидан кейин уни мижозга ижарага беришга розилик билдиради. Ижара келажак вақтга боғланиб амалга оширилиши мумкин. Айни дамда мижоз сармоядорнинг улушини маълум муддат ичида қисмларга бўлиб сотиб олиш бўйича бир томонлама ваъда бериши ва сармоядор ҳам ўз навбатида мижоз улушининг бир қисmini сотиб олганда ижара ҳақини тегишли равишда камайитириш мажбуриятини олиши мумкин.

б) Ҳар бир янги улуш сотиб олинаётган вақтда алоҳида таклиф ва қабул қилиш орқали олди-сотди амалга оширилиши лозим.

в) Мижоз улушнинг бўлинган қисмларини сотиб олаётганда ҳар бир қисмнинг нархи уй-жойнинг ўша савдо қунидаги бозор баҳосига асосланган бўлиши афзал ҳисобланади. Аммо, келишилган нархнинг мижознинг сотиб олиш ваъда хатида кўрсатилиши ҳам жоиз саналади.

Ҳулоса ва таклифлар

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, аҳолиси асосан мусулмонлардан иборат бўлган ёки аҳолининг катта қисмини мусулмонлар ташкил қиладиган қатор давлатлар бор. Айни пайтда турли сабабларга кўра аҳоли томонидан, давлат даражасида ёки анъанавий банк ҳамжамияти доирасида ислом молиясига нисбатан нотўғри ёки ноҳолис фикр ва муносабат шаклланган. Бу эса соҳанинг жамиятдаги юқори бўлмаган аҳамияти, амалга татбиқ қилиниши, ривожланиши ва фойдаланиш даражаси пастлигининг асосий сабабларидан биридир.

Бунинг учун республикаимизда инвестиция фаолиятини ислом молия инструментлари орқали молиялаштиришни ривожлантиришга тўсиқ бўлаётган қуйидаги омилларни бартараф этиш даркор:

1. Шу боис, халқаро ислом ташкилотлари, илмий ҳамжамият, таълим муассасалари, ислом банк-молия муассаса ва гуруҳлари ўзларининг тор миллий доирасидан ташқарига чиқиши ва ислом

молиясини муваффақиятли жорий қилган давлатлар тажрибасини аҳоли ва миллий мувофиқлаштирувчи ташкилотлар, молия бозори иштирокчилари ва амалдорлар орасида кенг тарғиб қилиши ва шу орқали ислом молияси моҳиятини қабул қилиш ва тушуниб этиш даражасини ошириши зарур.

2. Ислом микромолия муассасалари аҳамиятини ошириш, аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламлари ва кичик бизнеснинг эҳтиёжлари ҳамда тўлов қобилиятига мос келувчи молия маҳсулотлари яратиш, ахборот-коммуникация технологиялари ва ижтимоий молиялаштириш усулларида фойдаланиш кўплаб мамлакатларда кузатилаётган оммавий қашшоқликни енгиш ва аҳолининг катта қатламини молиявий-иқтисодий жараёнга жалб қилиш ва шу орқали, иқтисодий фаолликни жадаллаштириш ҳамда соғлом иқтисодий ўсиш учун зарур шароитлар яратишга қодир.

3. Халқаро ислом ташкилотлари, илмий ҳамжамият, таълим муассасалари, ислом банк-молия муассаса ва гуруҳлари ўзларининг тор миллий доирасидан ташқарига чиқиши ва ислом молиясини муваффақиятли жорий қилган давлатлар тажрибасини аҳоли ва миллий мувофиқлаштирувчи ташкилотлар, молия бозори иштирокчилари ва амалдорлар орасида кенг тарғиб қилиши ва шу орқали ислом молияси моҳиятини қабул қилиш ва тушуниб этиш даражасини ошириши зарур.

Reference

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>. 2020 йил 29 декабрь.
2. B. Jurayev. (tarj) "Islomiy moliya va bank tizimi", "O'zbekiston" Toshkent 2019y. 138-bet.
3. Мусаев Р.А., Магомедова Ю.Д. Тенденции развития исламских финансовых институтов в условиях глобализации в журнале Проблемы теории и практики управления, издательство ООО «Международная Медиа Группа» (Москва), № 11
4. Зарипов И.А. (2016) Исламские финансы как стратегический ориентир развития России. / Zaripov I.A. (2016) Islamic finance as a strategic landmark for the development of Russia. <https://cyberleninka.ru/>.
5. Rafik Yunus al-Misri. Fikkh imushchestvennykh otnosheniy. / per. s arab. [Fiqh property relations. / translated from Arabic] / D.Adzhi; redsovet: B.F.Mulyukov and others, - Moskva: Islamskaya kn., 2014. – P. 320.
6. Brian Kettell 2011, Introduction to Islamic Banking and Finance, John Wiley & Sons, United States
7. Исламий молиялар ва банк тизими. Таржимон: Ботирхўжа Жўраев. – Т.: O'zbekiston, 2014. – 464 б.